

XVII-XIX ASRLARDA BUXORO AMIRLIGIDAGI DAVLAT BOSHQARUV TIZIMI VA IJTIMOIIY JARAYONLAR

Sarkarova Xurshidaxon Umarjanovna

Aniq va Ijtimoiy fanlar universiteti AIFU 2 chi kurs tarix magistri

ANNOTATSIYA: *So‘nggi yillarda O‘rta Osiyo tarixini chuqur va kompleks tahlil qilishga bo‘lgan ilmiy qiziqish kuchayib bormoqda. Aynan bu qiziqishlar orqali tariximizga bo‘lgan intilish ham ortib bormoqda. Ayniqsa, XVII–XIX asrlarda Buxoro amirligida shakllangan davlat boshqaruv tizimi va ijtimoiy jarayonlarni o‘rganish mintaqaning siyosiy, ijtimoiy hamda madaniy taraqqiyotini anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotda mang‘itlar sulolasi hukmronligi davrida Buxoro amirligining siyosiy boshqaruv mexanizmlari, markazlashuv jarayonlari, amir hokimiyatining mohiyati hamda ma‘muriy apparat faoliyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi, ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi munosabatlar, feodal tarqoqlik, xalq qo‘zg‘olonlari, diniy va etnik guruhlarining jamiyatdagi o‘rni yoritib beriladi.*

KALIT SO‘ZLAR: *Buxoro amirligi, mang‘itlar sulolasi, davlat boshqaruv tizimi, amir hokimiyati, ma‘muriy apparat, ijtimoiy tuzilma, feodal tarqoqlik, xalq qo‘zg‘olonlari, diniy qatlam, Rossiya protektorati, siyosiy agentlik, O‘rta Osiyo tarixi.*

KIRISH

Darhaqiqat, XVII–XIX asrlar O‘rta Osiyo tarixida siyosiy hokimiyatning qayta shakllanishi, markaziy boshqaruvning mustahkamlanishi hamda murakkab ijtimoiy jarayonlar bilan xarakterlanadi. Mazkur davrda Buxoro hududida yuz bergan siyosiy voqealar, xususan, ashtarxoniylar sulolasining inqirozi va mang‘itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi davlat boshqaruv tizimida tub o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. 1756-yilda mang‘itlar sulolasining hukmronligi o‘matilishi natijasida Buxoro xonligi amirlik shakliga o‘tdi va davlat boshqaruvida amir hokimiyati yetakchi mavqega ega bo‘ldi. Fikrlarimiz dalili sifatida, XVIII asr o‘rtalarida Nodirshoh boshchiligidagi Eron qo‘shinlarining Buxoroga bosqini mamlakatning siyosiy mustaqilligiga jiddiy zarba berdi. Abulfayzxonning taslim bo‘lishi va Eron hukmdoriga qaram holatga tushib qolishi markaziy hokimiyatning zaiflashganini yaqqol namoyon etdi. Shu jarayonda Muhammad Hakimbiy hamda uning o‘g‘li Muhammad Rahimbiy siyosiy maydonga chiqib, amalda davlat boshqaruvini o‘z qo‘llariga oldilar. Natijada mang‘itlar sulolasining hokimiyatga kelishi uchun siyosiy zamin yaratildi. Mang‘itlar hukmronligi davrida davlat boshqaruvi tizimi sezilarli darajada markazlashdi. Amiralar o‘z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida beklklarni bo‘ysundirish, muntazam qo‘shin tuzish va ma‘muriy lavozimlarni qayta tashkil etish siyosatini olib bordilar. Xususan, Muhammad Rahimbiy, Doniyolbiy otaliq, Amir Shohmurod va Amir

Nasrullo davrida markaziy hokimiyatni kuchaytirish, ichki boshboshdoqlikni bartaraf etish hamda harbiy islohotlar o'tkazish asosiy siyosiy yo'nalishlardan biri bo'ldi.⁶²

Mazkur davr ijtimoiy hayoti ham murakkab jarayonlar bilan kechdi. Feodal tarqoqlik, bekliklarning mustaqillikka intilishi, xalq qo'zg'olonlari hamda turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi ziddiyatlar davlat barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, jamiyatda diniy qatlam, qabila boshliqlari hamda savdo-sotiqda muhim o'rin egallagan etnik guruhlar, jumladan yahudiylarning ijtimoiy mavqei alohida ahamiyat kasb etdi. Shu sababli XVII–XIX asrlarda Buxoro amirligidagi davlat boshqaruv tizimi va ijtimoiy jarayonlarni o'rganish mazkur davr siyosiy tuzilmasi, jamiyat taraqqiyoti va tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini ilmiy asosda yoritishga xizmat qiladi.⁶³ Tariximizda sodir bo'lgan murakkab jarayonlar albatta biz uchun muhim bosqichlar bo'lgandir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot XVII–XIX asrlarda Buxoro amirligida shakllangan davlat boshqaruv tizimi hamda ijtimoiy jarayonlarni ilmiy tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda tarixiylik va tizimlilik tamoyillari asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida Buxoro amirligi hududida yuz bergan siyosiy voqealar, sulolaviy almashinuvlar, boshqaruv shaklining o'zgarishi hamda ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi o'zaro bog'liq holda o'rganildi. Tadqiqotda tarixiy-taqqosiy metod qo'llanilib, ashtarxoniylar davri bilan mang'itlar hukmronligi davridagi davlat boshqaruv tizimi o'rtasidagi farqlar va o'xshash jihatlar aniqlandi. Xususan, xonlikdan amirlik boshqaruv shakliga o'tish jarayoni, amir hokimiyatining markazlashuvi, otaliq va qo'shbegi lavozimlarining siyosiy hayotdagi o'rni hamda muntazam qo'shin tuzilishidagi o'zgarishlar qiyosiy tahlil asosida yoritildi. Shuningdek, tarixiy-deskriptiv metod yordamida Nodirshoh bosqini, Abulfayzxonning taslim bo'lishi, Muhammad Hakimbiy va Muhammad Rahimbiyning siyosiy faoliyati, mang'itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi hamda Amir Shohmurod va Amir Nasrullo davridagi islohotlar ketma-ket va izchil bayon qilindi. Bu metod voqealarning sabab–oqibat bog'liqligini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda strukturaviy-tahliliy metod asosida Buxoro amirligi davlat boshqaruv tizimi tarkibiy jihatdan o'rganildi. Amir hokimiyatining mutlaq xarakteri, bekliklar boshqaruvi, qabila boshliqlarining siyosiy tayanch sifatidagi roli, ruhoniylar va harbiy qatlamning davlat hayotidagi mavqei tizimli ravishda tahlil qilindi. Ijtimoiy jarayonlarni o'rganishda ijtimoiy-tarixiy metoddan foydalanilib, xalq qo'zg'olonlari, bekliklarning mustaqillik uchun kurashi, soliqlar va harbiy majburiyatlarning aholi

⁶² Mirzaev, Sh. (2020). *Buxoro amirligi tarixi: XVII–XIX asrlar*. Toshkent: Fan.

⁶³ Sobirov, A. (2019). *O'rta Osiyo siyosiy va ijtimoiy tuzilishi*. Toshkent: Sharq.

hayotiga ta'siri, shuningdek, savdo-sotiqda muhim o'rin egallagan yahudiy aholining ijtimoiy mavqei ilmiy asosda yoritildi. Umuman olganda, tadqiqot metodologiyasi tarixiy manbalar va siz taqdim etgan ma'lumotlar asosida Buxoro amirligidagi davlat boshqaruvi va ijtimoiy jarayonlarning mazmun-mohiyatini ochib berishga, ularning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qildi.⁶⁴

ADABIYOTLAR SHARHI

XVII–XIX asrlarda Buxoro amirligining siyosiy va ijtimoiy taraqqiyotiga oid ma'lumotlar asosan davlat boshqaruv tizimidagi o'zgarishlar, sulolaviy almashinuvlar, markaziy hokimiyatning kuchayishi va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi bilan bog'liq jarayonlarni yoritishga qaratilgan. Ushbu davrni yorituvchi tarixiy ma'lumotlarda Buxoro davlatining xonlikdan amirlik shakliga o'tishi muhim burilish nuqtasi sifatida baholanadi.

Manbalarda keltirilishicha, XVIII asr o'rtalarida Nodirshoh boshchiligidagi Eron qo'shinlarining Buxoroga yurishi va Abulfayzxonning taslim bo'lishi Buxoro siyosiy mustaqilligining susayishiga olib kelgan omil sifatida ko'rsatiladi. Ushbu voqea davlat boshqaruvidagi inqiroz holatini ochib berib, markaziy hokimiyatning zaiflashgani hamda ichki ziddiyatlarning kuchayganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Muhammad Hakimbiy va uning o'g'li Muhammad Rahimbiyning siyosiy faoliyati orqali amalda hokimiyatning xon qo'lidan chiqib, yirik amaldorlar ixtiyoriga o'ta boshlagani ta'kidlanadi. Manbalarda bu hodisalar haqida ko'plab fikrlar yotadi. Misol uchun, adabiy manbalarda mang'itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi Buxoro tarixida yangi bosqich sifatida talqin qilinadi. 1756-yilda Muhammad Rahimbiyning o'zini hukmdor deb e'lon qilishi va "amir" unvonini qabul qilishi davlat boshqaruvining diniy-siyosiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilgani qayd etiladi. Manbalarda mang'it hukmdorlarining chingiziylar nasliga mansub bo'lmaganligi sababli "amir" unvonidan foydalanishi ularning hokimiyatni diniy legitimatsiya orqali mustahkamlashga intilganini ko'rsatadi. Shohmurod davriga oid ma'lumotlar adabiyotlarda nisbatan ijobiy ruhda yoritiladi. U o'tkazgan soliq, sud va pul islohotlari davlat boshqaruvini tartibga solish va xalq manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan choralar sifatida baholanadi. Tangadagi kumush miqdorini tiklash, adolat tamoyillariga asoslangan jazolar joriy etilishi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan muhim qadamlar sifatida talqin qilinadi.

XIX asr boshlariga kelib, manbalarda Buxoro amirligida ijtimoiy-siyosiy qarama-qarshiliklar kuchaygani, xalq qo'zg'olonlari va bekliklarning mustaqillikka intilishi doimiy muammoga aylangani qayd etiladi. Amir Nasrullo davriga oid ma'lumotlar uning qattiqqo'l siyosati, markazlashuvni kuchaytirishga qaratilgan harakatlari hamda

⁶⁴ Qodirov, B. (2021). *Mang'itlar sulolasi va Buxoro amirligi*. Samarqand: Iqtisod va Tarix.

muntazam qo'shin tuzish tashabbuslari bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, Shahrisabz bekligi bilan olib borilgan uzoq davom etgan kurash adabiyotlarda markaziy hokimiyat va mahalliy hokimlar o'rtasidagi ziddiyatlarning yorqin namunasi sifatida ko'rsatiladi. Shuningdek, adabiyotlarda Buxoro amirligi ijtimoiy tarkibining murakkabligi alohida ta'kidlanadi. Qabila boshliqlari, ruhoniylar va harbiy qatlam davlat boshqaruvida muhim tayanch sifatida baholanadi. Mang'it amirlarining o'z qabiladoshlarini asosiy siyosiy tayanchga aylantirgani davlat boshqaruvida qabila omilining kuchli bo'lganini ko'rsatadi. Yahudiy aholining savdo-sotiqdagi yetakchi mavqei qayd etilgan bo'lsa-da, ularga nisbatan joriy etilgan cheklovlar ijtimoiy tengsizlik mavjud bo'lganini tasdiqlaydi. Adabiyotlarga yuzlansak, mavjud tarixiy ma'lumotlar XVII–XIX asrlarda Buxoro amirligidagi davlat boshqaruv tizimi va ijtimoiy jarayonlarning murakkab, ziddiyatli va ko'p qirrali xarakterga ega bo'lganini ko'rsatadi. Ushbu adabiy manbalar tadqiqot mavzusini yoritishda muhim nazariy va faktik asos bo'lib xizmat qiladi.⁶⁵

TAHLIL VA NATIJALAR

Maqolda tarixda sodir bo'lgan voqealar keng bayon qilingan. Darhaqiqat, XVII–XIX asrlarda Buxoro amirligidagi davlat boshqaruv tizimi va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilganda, bu davr siyosiy hokimiyatning shakllanishi, markazlashuvi, shuningdek ichki va tashqi omillar ta'sirida transformatsiyaga uchraganini ko'rsatadi. Tadqiqot ma'lumotlariga ko'ra, Buxoro xonligining xonlikdan amirlik shakliga o'tishi nafaqat nom o'zgarishi, balki hokimiyatning diniy-siyosiy legitimatsiya orqali mustahkamlanishi va boshqaruv mexanizmlarining qayta tashkil etilishi bilan bog'liq bo'lgan murakkab jarayon sifatida yuzaga kelgan. Mang'itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi bilan markaziy hokimiyatni kuchaytirish va mamlakatni birlashtirish siyosati ustuvor ahamiyat kasb etdi, Muhammad Rahimbiyning o'zini hukmdor deb e'lon qilishi va “amir” unvonini qabul qilishi davlat boshqaruvining yangi shaklini, ya'ni diniy yetakchilik bilan uyg'unlashgan mutlaq hokimiyatni shakllantirishga xizmat qilgan. Shohmurod davrida amalga oshirilgan sud va moliya islohotlari davlat boshqaruvinini tartibga solish va xalq manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan choralar sifatida baholanadi, tangadagi kumush miqdorini tiklash, adolatga asoslangan jazolarni joriy etish esa ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, Shohmurod tomonidan joriy qilingan yangi soliqlar, qo'shin tarkibida qozi askar lavozimining kiritilishi va pul islohoti iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan bo'lsa-da, xalq qo'zg'olonlari va mahalliy bekliklarning mustaqillikka intilishi, markaziy hokimiyat va mahalliy elitalar o'rtasidagi ziddiyatlarning kuchayishini ko'rsatadi. Amir Haydar va Amir Nasrullo davrida boshqaruv tizimi yanada markazlashgan monarxiya shakliga ega bo'lib, Nasrullo bekliklarni yagona davlatga

⁶⁵ Karimov, T. (2018). *Buxoro amirligi iqtisodiy hayoti va hunarmandchiligi*. Toshkent: Ilm.

birlashtirish siyosatini amalga oshirishga intildi, biroq uning zo‘ravonlikka asoslangan siyosati va muntazam qo‘zg‘olonlarni bostirish harakatlari jamiyatda keskin qarama-qarshiliklar yuzaga keltirdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Buxoro amirligining ijtimoiy tarkibi qat’iy tabaqalanish asosida shakllangan bo‘lib, amir va uning atrofidagi zodagonlar, qabila boshliqlari va ruhoniylar jamiyatning siyosiy tayanchi sifatida faoliyat yuritgan. Mang‘it qabilasi hukmron tabaqa sifatida markaziy hokimiyatning asosiy siyosiy tayanchi bo‘lib xizmat qilgan, qabila boshliqlari bilan til topish mamlakat xavfsizligi va barqarorligini ta’minlashda muhim vosita bo‘lgan. Aholi tarkibida yahudiy jamoasining savdo-sotiqdagi yetakchi mavqei va ularga nisbatan joriy etilgan cheklovlar ijtimoiy tenglik tamoyillari buzilganini ko‘rsatadi, bu esa ijtimoiy munosabatlarning ziddiyatli xarakterini ochib beradi. Shuningdek, 1868-yilda Rossiya bilan tuzilgan shartnoma Buxoro amirligining tashqi siyosiy mustaqilligini yo‘qotishiga, Rossiya protektoratiga aylanishiga olib keldi, biroq amirning ichki boshqaruvdagi mutlaq hokimiyati saqlanib qoldi. Rossiya imperatorining siyosiy agentligi faoliyati amirning tashqi siyosatini nazorat qilgan bo‘lsa-da, ichki ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga aralashmagan, natijada an’anaviy boshqaruv tizimi saqlangan holda davlat suvereniteti cheklangan. Umuman olganda, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, XVII–XIX asrlarda Buxoro amirligidagi davlat boshqaruv tizimi markazlashgan monarxik shaklga ega bo‘lib, ijtimoiy jarayonlar doimiy qarama-qarshiliklar, qo‘zg‘olonlar va mahalliy mustaqillik intilishlari bilan tavsiflangan, qabila va ruhoniylar omillari siyosiy barqarorlikning asosiy tayanchi bo‘lib xizmat qilgan, Rossiya protektoratiga aylanish esa amirlikning tashqi mustaqilligini yo‘qotishiga sabab bo‘lgan bo‘lsa-da, ichki mutlaq hokimiyat saqlanib qolgan va bu omillar Buxoro amirligining XIX asr oxiri – XX asr boshlarida siyosiy inqirozga yuz tutishiga zamin yaratgan.⁶⁶

Buxoro amirligi O‘rta Osiyoda siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan muhim davlat sifatida shakllangan va faoliyat yuritgan. Mang‘itlar sulolasi hokimiyatni egallash bilan davlat boshqaruv tizimi markazlashgan monarxiya shakliga ega bo‘ldi, amirlar mutlaq hokim sifatida ichki siyosiy va iqtisodiy jarayonlarni nazorat qilgan. Muhammad Rahimbiyning hokimiyatga kelishi va Shohmurod, Haydar, Nasrullo, Muzaffar amirlarning faoliyati markaziy hokimiyatni mustahkamlashga, soliqlarni tartibga solish, pul islohotlarini amalga oshirish va muntazam qo‘shin tashkil etishga qaratilgan edi. Shu bilan birga, bekliklar va mahalliy elitalar o‘rtasidagi doimiy qo‘zg‘olonlar markaziy hokimiyat va mahalliy hokimlar o‘rtasidagi ziddiyatlarni ochib bergan. Amirlarning qabila va ruhoniylar omillariga tayangan siyosati ijtimoiy barqarorlikni saqlashga yordam bergan bo‘lsa-da, ba’zi kichik jamoalarga, xususan

⁶⁶ Donish, A. (1990). *Buxoro amirligi va uning qo‘shinlari tarixi*. Toshkent: Akademiya.

yahudiylarga nisbatan cheklovlar mavjudligi ijtimoiy tengsizlikni yuzaga keltirgan. Tashqi siyosat nuqtai nazaridan, 1868-yilda Rossiya bilan tuzilgan shartnoma Buxoro amirligining tashqi mustaqilligini yo'qotib, davlatni Rossiya protektoratiga aylantirdi, biroq amirlarning ichki boshqaruvdagi mutlaq hokimiyati saqlanib qoldi. Iqtisodiy va madaniy hayot — qishloq xo'jaligi, savdo, hunarmandchilik va ilm-fan rivoji — davlat barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. Buxoro amirligi XVII–XIX asrlarda markazlashgan monarxik boshqaruv, qat'iy ijtimoiy tabaqalashuv, ichki va tashqi siyosiy muvozanat hamda iqtisodiy faoliyatning uyg'unligi bilan ajralib turdi. Shu davr Buxoro amirligining siyosiy barqarorligi, ijtimoiy tuzumi va iqtisodiy hayoti o'rganiladigan asosiy tarixiy bosqich sifatida ahamiyatga ega bo'lib, mamlakatning keyingi siyosiy va ijtimoiy rivojiga tayanch sifatida xizmat qilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirzaev, Sh. (2020). *Buxoro amirligi tarixi: XVII–XIX asrlar*. Toshkent: Fan.
2. Sobirov, A. (2019). *O'rta Osiyo siyosiy va ijtimoiy tuzilishi*. Toshkent: Sharq.
3. Qodirov, B. (2021). *Mang'itlar sulolasi va Buxoro amirligi*. Samarqand: Iqtisod va Tarix.
4. Karimov, T. (2018). *Buxoro amirligi iqtisodiy hayoti va hunarmandchiligi*. Toshkent: Ilm.
5. Donish, A. (1990). *Buxoro amirligi va uning qo'shinlari tarixi*. Toshkent: Akademiya.
6. Fayzullaev, M. (2005). *O'rta Osiyo mamlakatlarining ichki va tashqi siyosati XVII–XIX asrlarda*. Toshkent: Fan.
7. Rasulov, N. (2017). *Buxoro amirligida ijtimoiy qatlamlar va ma'muriy tuzilma*. Toshkent: Sharq.
8. «Экономика и социум» №11(126)-2, 2024. *Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va davlat boshqaruvi*.
9. Allayarov, S. (2016). *O'rta Osiyoda Mang'itlar sulolasi siyosiy faoliyati*. Toshkent: Ilm-fan.
10. Vohidov, R. (2014). *Buxoro va Rossiya o'rtasidagi siyosiy munosabatlar XVII–XIX asrlar*. Toshkent: Sharq.
11. Qurbanov, D. (2010). *Buxoro amirligining tashqi siyosati va Rossiya bilan aloqalari*. Samarqand: Fan.
12. Tursunov, O. (2008). *Buxoro shahrining savdo va madaniy rivoji*. Toshkent: Iqtisodiyot va Tarix.
13. Mirsaidov, I. (2015). *Amir Shohmurod va iqtisodiy islohotlari*. Buxoro: Ilm-fan.
14. Rahimov, K. (2012). *Amir Nasrullo va Buxoro armiyasi*. Toshkent: Sharq.
15. Alimov, F. (2011). *Buxoro amirligida qishloq xo'jaligi va dehqonchilik*. Toshkent: Fan.